

Edward Schillebeeckx: 'Buiten de wereld geen heil'

1. Kun je een theoloog als Edward Schillebeeckx eigenlijk wel als profeet zien? Toegegeven, hij had weinig weg van 'een schapenfokker uit Tekoa' die plotseling door visioenen overvallen wordt, zoals van de profeet Amos wordt verteld (1,1). Hij had ook niet veel van een zoon van een herenboer die onverwacht geroepen wordt door een passerende andere profeet terwijl hij bezig is te ploegen met twaalf span ossen, zoals verteld wordt over de profeet Elisa. 'Elisa... slachtte de ossen, braadde het vlees op het hout van hun juk, en bood het zijn knechten aan' (1 Kon. 19,21): er was vanaf dat moment voor hem geen weg meer terug. Schillebeeckx kwam uit een door en door katholiek milieu, trad direct na zijn middelbare schooltijd in bij de Vlaamse dominicanen. Dat was geen vreemde keuze in zijn milieu. Hij kreeg een gedegen opleiding en werd blonk uit en daarom werd hij direct na de Tweede Wereldoorlog docent aan de opleiding die hij zelf zojuist had afgerond. Geen duidelijke breuken. Schillebeeckx bracht zijn werkzame leven in belangrijke mate door in de studeerkamer en de collegezaal, aangevuld ook toen al met de nodige vergaderruimten en kerkzaaltjes. Drie keer riep hij door de centrale overheid van de rooms-katholieke kerk ter verantwoording geroepen en hij leed erg onder het wantrouwen dat daaruit sprak, maar het gaat te ver om te zeggen dat hij het hart van zijn toehoorders ongevoelig maakte, hun oren dichtsmeerden en hun ogen dichtstopten, zoals bij zijn roeping van Jesaja wordt voorspeld (Jes. 6,10). Schillebeeckx werd veel gelezen en was in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw populair en beroemd.

Nooit ook was hij, zoals de profeet Elia, ook zozeer aan het eind van zijn Latijn dat hij aan alles de brui heeft willen geven: 'Het is genoeg geweest, neem mijn leven' (1 Kon. 19,4). Maar misschien werd hij bij nader inzien toch meer dan je misschien zou denken, gedragen door 'het gefluister van een zachte bries' waarin God zijn aanwezigheid toen aan Elia verzekerde (vgl. 1 Kon. 19,12). Thomas van Aquino, de middeleeuwse dominicaan met wiens theologie Schillebeeckx tijdens zijn opleiding geheel doordrenkt werd, leest in het verhaal over Gods openbaring aan Elia dat een profeet door Gods aanwezigheid verlicht wordt, erdoor tot kennis en inzicht wordt gebracht (*Summa theol.* II-II, Q. 171, art. 2). Je kunt heel lang wikken en wegen, argumenten en tegenargumenten naast elkaar zeggen, twijfelen en zelfs vertwijfelen, maar soms weet je ineens: zo is het. En dan lukt het je ook niet meer om dat *niet* te weten.

2. Nog niet zo lang geleden is tussen Schillebeeckx' nagelaten papieren een persoonlijke notitie opgedoken waarvan de tekst tot dan toe onbekend was. Deze werd nooit gepubliceerd, al lijkt hij wel geschreven naar aanleiding van een concrete vraag. 'Waarom ik theoloog ben', staat er boven en in de eerste zin schrijft Schillebeeckx dat hij deze vraag wil veranderen in: 'waarom aan theologie blijven doen?' Hij noteert vervolgens hoe hij als student eigenlijk niet actief voor de theologie gekozen heeft en dat hij eigenlijk liever filosoof had willen worden. De Vlaamse dominicanenprovincie had echter een theoloog nodig, een dogmaticus: 'zo ging dat toen', schrijft hij laconiek. Hij merkt vervolgens op dat de situatie van de theologie inmiddels als dag en nacht van die van de jaren veertig verschilt en dat brengt hem tot de vraag 'waarom aan theologie blijven doen?' De twijfel die hierin spreekt, komt voort uit een profetisch inzicht in de zin van Thomas van Aquino: een 'ja, zo zit het', dat uitliep op een 'hier kan ik niet achter terug'.

De gevonden notitie is niet gedateerd, maar we denken nu dat Schillebeeckx hem schreef in 1978, terwijl de Congregatie voor de Geloofsleer, de instantie in de rooms-katholieke kerk die waakt over de orthodoxie, bezig was de orthodoxie van zijn meest bekende boek onderzocht: *Jezus: het verhaal van een levende*. De frustratie die uit de notitie spreekt is de frustratie over dit onderzoek en de klaarblijkelijke onmogelijkheid om de Romeinse instanties uit te leggen wat hij eigenlijk wilde. Ik citeer uit wat Schillebeeckx schreef:

*Wat me ... bezig houdt (ook emotioneel) is de permanente verwarring in de klassieke ons allen gedoctrineerde theologie tussen 'heil' (ik zeg steeds: 'heil van Godswege') en het bewustzijn van dit heil. Hoe langer hoe meer zie ik de 'idealistische' achtergrond van deze identificatie, waardoor heil-van-en-voor-mensen (van Godswege) geïdentificeerd wordt met wat in de kerken – haar credo, sacramenten etc. – geschiedt (hier komt inderdaad bewustzijn van Gods heil voor mensen ter sprake). Wat me hiermee persoonlijk tot een zekere crisis bracht, was Thomas [van Aquino's] niet te pruimen uitspraak: 'humana salus consistit in veritatis cognitione' [het heil van de mens bestaat in het kennen van de waarheid] (*Compendium Theol.* I, 1). Dat ging er bij mij niet meer in! Ik ging beseffen dat, op grond juist van [het] christelijke inzicht van Gods universele heilswil, de realiteit van het heil 'in de wereld' en al wat daar gebeurt, ook – zelfs vooral – in de politiek te vinden is, terwijl 'de kerk' (= thema van mijn derde 'Jezusboek', als het God belijft) juist van dat heil dat in de wereldsgeschiedenis wordt voltrokken alleen het **bewuste** 'teken' is. [De kerk is het sacrament van de wereld, zegt het Tweede Vaticaans Concilie.] Dit houdt me sinds jaren zo bezig (al doorzie ik hiervan de nogal 'officieel gezien' revolutionaire consequenties voor de traditionele ecclesiocentrische visie op de kerk), dat voor mij 'theologiseren' een 'existentieel niet anders kunnen' is geworden, zij het met 'een anathema' voor ogen [, een mogelijke veroordeling]. Dit schrikt me niet af (dat kan ik eerlijk zeggen), anderzijds geeft het me wel geen enkele bemoediging (al wil ik niet zwak zijn. Maar wie is niet zwak?).*

Ook aan het handschrift valt Schillebeeckx' emotie af te lezen. Het is een Elia-moment: een sterk besef van crisis en zelfs gevaar, en tegelijkertijd zekerheid niet anders te kunnen dan door te gaan.

3. Maar om welk inzicht gaat het Schillebeeckx nu precies? Hij zou er einde jaren tachtig de formule voor vinden: 'extra mundum nulla salus', buiten de wereld geen heil. Het is de omkering van het traditionele adagium 'extra ecclesia nulla salus', buiten de kerk geen heil. Buiten de wereld geen heil: het punt is niet dat alles wat over God gezegd werd eigenlijk over mensen wordt gezegd, uitspraken over de hemel eigenlijk over de aarde zouden gaan.

Dat beweerde de negentiende-eeuwse godsdienstkritiek van filosofen als Ludwig Feuerbach (1804-1872), maar voor Schillebeeckx geldt in zekere zin het omgekeerde. Het denken en spreken over God, het handelen in antwoord op God en het leven in de ruimte van Gods aanwezigheid zijn alleen mogelijk omdat en voor zover God altijd-al bij de wereld is en van daaruit zwijgend opklinkt en verborgen oplicht. Deze kwestie is voor Schillebeeckx zo essentieel dat hij er op tweeënnegentigjarige leeftijd en een jaar voor zijn dood op terugkomt in een brief aan de bezoekers aan een congres over zijn theologie in Leuven. Te zwak om zelf nog te komen, schrijft hij: 'De werkelijkheid is dat de zwijgende God ons altijd vooruit gaat in de wereld. Dat kunnen we niet zeggen in de zin van de menselijke geschiedenis met haar verleden, heden en toekomst, want God is eeuwig. Maar voor ons is God ieder ogenblik nieuw.' 'God is de oorsprong, de altijd aanwezige grond en de kracht van het goede' en 'elke menselijke actie voor gerechtigheid, vrede en heil van de schepping, is tegelijkertijd een gave van de zwijgende God.' We moeten, anders gezegd, geheel en al van de wereld zijn omdat God geheel en al van de wereld is en zijn aanwezigheid aan de wereld heeft gebonden. Buiten de wereld geen heil want in en door de wirwar van ons leven en de chaos van de geschiedenis creëert de onzichtbare en onhoorbare God een nieuwe tijd, waar Hij alles is in alles.

gelezen Matteüs 13,31-33 en 44

Vooraf deze laatste parabel maakt voor mij duidelijk wat Schillebeeckx bedoelde met 'buiten de wereld geen heil'. Hij is ultrakort, niet meer dan één vers, maar de details zijn opvallend. Degene die de schat vindt, haalt hem niet naar boven om ermee te pronken, maar verbergt hem weer. Er wordt nadrukkelijk vermeld dat hij 'in zijn vreugde besloot... alles te verkopen wat hij had' En er staat niet dat hij de schat koopt, maar de akker. De parabel vertelt hoe volgens Jezus God naar de wereld kijkt, hoe God mensen ziet, wat Gods perspectief is op ons: als akkers waarin schatten verborgen zijn en daarom oneindig kostbaar. Wij zijn verborgen schatten, ook als zij een andere indruk wekken belichamen mensen verborgen schatten, ook als wij het zelf niet geloven schuilt er in ons een verborgen schat. 'De akker is de wereld', zo heet het iets eerder in hetzelfde hoofdstuk van het Matteüsevangelie (vers 38), als uitleg van een andere parabel, maar dat lijkt ook voor deze bedoeld. En de wereld, deze akker is voor God oneindig kostbaar vanwege die schat die erin verborgen ligt. Daar heeft God naar evangelische overtuiging alles voor over. Het Griekse woord voor 'kopen' dat hier gebruikt wordt, *agorazein*, wordt elders in het Nieuwe Testament ook gebruikt voor verlossen, vrijkopen uit de gevangenschap in de logica van het kwaad. Jezus heeft deze gevangenschap onvoorwaardelijk gedeeld en Hij heeft dat met de marteldood moeten bekopen, met het verlies van alles wat Hij bezat: zijn leven, zijn waardigheid, zijn besef van Gods nabijheid. In Jezus heeft God naar Nieuwtestamentische overtuiging niet aan zijn goddelijke verhevenheid willen vasthouden (Fil. 2,6) en heeft zelfs de Godverlatenheid niet geschuwd (vgl. Mt. 17,46; Mc. 15,34). Zo zijn wij zelfs in de dieptste Godverlatenheid nog niet langer van God los.

4. God heeft zichzelf zo als het ware met de schat in de akker verborgen en wij, wij zijn in Gods ruimte niet doordat wij ons verbinden met zijn verhevenheid – als dat al mogelijk zou zijn – maar door zijn verborgenheid in de wereld te delen; 'jullie leven ligt met Christus verborgen in God', schrijft Paulus in zijn brief aan de Kolossenzen (3,3). Hierover gaan die twee andere parabellen die wij hoorden. Het rijk van de hemel, Gods bedoeling met de wereld, kan per definitie niet zuiver en apart gehouden worden, maar is bedoeld als gist dat door een vrouw door het meel wordt gekneet. De bedoeling hiervan is natuurlijk niet dat er alleen maar meel overblijft, maar dat alle meel wordt doordeesemd. Alles wat is, is bezielde door hoop en verlangen, maar die krijgen ruimte door het geloof dat hoop en vertrouwen zinvol zijn, te midden van alle schijn van het tegendeel. Zoals de rommelige mosterdstruik weinig wegheeft van de statige Libanonceders die volgens psalm 104 door God zelf zijn geplant (vers 16), maar evenals zij – en dat is beslissend – plaats biedt aan de vogels van de hemel die naar een woord van Jezus eerder in het Matteüsvangelie, niet zaaien, oogsten of voorraadschuren vullen: 'het is jullie hemelse Vader die ze voedt' (Mt. 6,26; vgl. Ps. 104,17).

Jezus stuurt in het Matteüsevangelie zijn leerlingen de wereld in, zegt hij, als schapen onder de wolven, en geeft ze de raad daarom scherpzinnig te zijn als een slang, maar de onschuld te behouden van een duif (Mt. 10,16). Tegelijkertijd stuurt hij ze weg zonder geld, zonder reistas, zonder extra kleren, zonder sandalen en zonder stok (Mt. 10,10). Zo zijn ze gedwongen te verblijven bij wie ze wil toelaten, te nestelen in de mosterdstruiken die er blijken te zijn en kunnen zij niet anders dan zichzelf als gist door het meel van de wereld te kneden. Gods heil vind je inderdaad niet buiten, maar in de wereld: Schillebeeckx heeft wat mij betreft het evangelie aan zijn kant en ik kan zeggen dat ik met behulp van wat ik van hem leerde mijn best doe aan de kant van het evangelie te staan. Hierbij realiseer ik mij de laatste tijd wel meer dan hij dat we plaatsen nodig hebben om deze blik aan te leren en op basis van deze blik gemeenschap te vormen, elkaar te steunen en vooruit te helpen, kortom: kerk te zijn.

Ik denk – sorry Edward, eigenwijze dominicanen onder elkaar – ik denk dat Thomas van Aquino uiteindelijk toch ook gelijk heeft: *humana salus consistit in veritatis cognitione*, het heil van de mens bestaat in het kennen van de waarheid. Wij worden gered doordat wij te midden van de wereld Gods verborgen schatten zijn, doordat de andere mensen, de andere schepselen te midden van de wereld Gods schatten zijn en dat wij dus uiteindelijk deel zijn van een grote, verborgen schat. Maar wij kunnen met het oog hierop leven omdat wij weten dat dit onze bestemming is, ook als wij het niet zien. Ook als wij het niet ervaren heeft Hij die alles zal zijn in allen ons bestemd om het aanschijn der aarde te vernieuwen en zo haar schatten aan het licht te brengen.

Ook die in onszelf.

Erik Borgman

gelezen: Matteüs 13: 31-33 en 44